

ДОСВІД КЛАСИФІКАЦІЇ І МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ

Постановка проблеми. Рекреаційно-туристичні ресурси (РТР) є об'єкти і явища природного, природно-антропогенного, соціального походження, що використовуються для туризму, лікування, оздоровлення і впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів (центрів), їх спеціалізацію та економічну ефективність; а також сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів і їх елементів, що сприяють відновленню та розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності та за сучасної і перспективної структури рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостей використовуються для прямого й опосередкованого споживання, надання рекреаційно-туристичних і курортно-лікувальних послуг [1].

Поняття «туристичні ресурси» є історичним, поступово під впливом процесу соціологізації географічних уявлень воно змінювалося. Раніше більшість вчених поділяли рекреаційні ресурси на природні і історико-культурні. Нині чимало авторів акцентують увагу на необхідності залучення до складу рекреаційних ресурсів соціально-економічних геосистем (заводів, фабрик, фермерських господарств), а відповідно в трансформацію історико-культурних туристичних ресурсів у суспільно-історичні [1, 6].

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Дослідженню туристичних ресурсів присвячені роботи Багрової Л. А., Бейдика О. О., Любіцевої О. О., Мироненко М. С., Пірожник І. І., Сажневої Н. М., Смаля І. В., Стафійчук В. І., Твердохлебова І. Т., Топчієва О. Г., Яковенко І. М., та інших [1, 3-7].

Формулювання мети. Метою статті є узагальнення класифікацій і методики дослідження рекреаційно-туристичних ресурсів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У рекреаційній географії немає загальноприйнятої класифікації рекреаційних ресурсів. Узагальнив класифікацію РТР О. Бейдик, який виділив природно-географічні, природно-антропогенні, суспільно-історичні рекреаційні ресурси [1].

I. Природно-рекреаційні туристичні ресурси:

1. земних надр (спелеоресурси) і земної поверхні (орографічні, геологічні, пляжні);
2. кліматичні ресурси;
3. водні туристичні ресурси (річки, озера, лимани, водоспади, моря, океани, водосховища, канали, термальні джерела, гейзери);
4. бальнеологічні ресурси: мінеральні води і пелоїди (лікувальні грязі), озокерит;
5. біотичні ресурси (рослинні і фауністичні);
6. ландшафтні ресурси (природні комплекси);
7. природні уніками.

II. Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси:

1. Природного походження:

- загальнодержавного значення (біосферні та природні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи);

- місцевого значення (заповідні урочища, заказники, пам'ятки природи).

2. Антропогенного походження:

- парки, пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади, дендропарки, зоопарки, печерні міста, лісопарки, гідропарки, лукопарки (всі вони можуть бути державного і місцевого значення).

III. Суспільно-історичні РТР.

1. Архітектурно-історичні пам'ятки (громадської, промислової, культурної (сакральної), військової архітектури, архітектурні монументи та скульптурні пам'ятки).

2. Біосоціальні пам'ятки (за Топчієвим О. Г. – персонально-історичні [7]), що фіксують життєві цикли та знакові події видатних людей (народження, перебування, діяльність, загибель, смерть, поховання (перепоховання)).

3. Пам'ятки подій (політичних, культурних, екологічних (стихійних), військових, економічних, конфесійних).

Додатково О. Бейдик виділяє групу трансресурсних об'єктів, які можуть одночасно належати до різних видів рекреаційних ресурсів. Він поділяє їх на два види: 1) гомогенні (біпатриди) РТР, які являють собою природні та соціальні об'єкти і явища, які пов'язані як з територією певної країни, так і з певною зарубіжною країною, де вони первісно виникли

2) *парарекреаційні* (латентні) РТР — це об'єкти і явища, що мають певний пізнавально-рекреаційний потенціал, але не залучені до туристичної індустрії (це можуть бути зруйновані або перепрофільовані споруди, «викреслені» імена та події і т. ін.).

За *ступенем цінності* вчені поділили туристичні ресурси на ресурси міжнародного, загальнодержавного, регіонального та місцевого значень [1]. Наприклад, для природно-антропогенних: міжнародного – біосферні заповідники, загальнодержавного – природні заповідники тощо. Рекреаційні ресурси, які мають особливе значення, належать до об'єктів і пам'яток світового значення, їх перелік встановлює і щорічно оновлює ЮНЕСКО, вони перебувають під охороною держави. На їх збереження виділяє також кошти Організація Об'єднаних Націй. До списку всесвітньої спадщини (станом на лютий 2019 року внесено 1092 об'єкти, з яких 845 – об'єкти культурної, 209 – природної, 38 – природно-антропогенної спадщини [8]).

Але класифікація за ступенем цінності досить суб'єктивна і кожен рекреант сам визначає ступінь привабливості певного об'єкта.

Методика дослідження туристичних ресурсів – складний і не до кінця вивчений процес. Його складність зумовлена багатьма чинниками, серед яких –

брак чітко розроблених методик, рівень забезпеченості інформацією про якість і кількість рекреаційних ресурсів, «невидимість» ефекту використання ресурсів, суб'єктивність дослідження тощо.

Методика дослідження природних РТР. Серед природних туристичних ресурсів найбільше значення для індустрії туризму та рекреаційної діяльності мають кліматотерапевтичні, водні, бальнеологічні і ландшафтні складові, які доцільно об'єднувати у клас ресурсів першого порядку. Ця група ресурсів має безпосередній вплив на розвиток рекреаційного і туристичного процесів. До природних туристичних ресурсів другого порядку, які опосередковано впливають на рекреаційні і туристичні процеси, слід віднести орографічні, лісові та флорофауністичні або біотичні складники. Варто мати на увазі, що ресурси другого порядку у багатьох випадках можуть мати безпосереднє значення і відігравати провідну роль при формуванні туристичних комплексів та поширенні окремих видів відпочинку і туризму, наприклад, альпінізм, скелелазіння, збирання грибів чи лікарських трав для власного вжитку, сафари і фотосафари тощо [5].

Клімат, погода, їх комфортність і вплив на самопочуття людини є визначальними, а в багатьох випадках навіть лімітуючими чинниками розвитку для більшості функціональних типів територіальних рекреаційних систем, туристичних комплексів і масових видів туризму. Наприклад, сприятливість помірного, тропічного та субтропічного клімату дозволяє розвивати практично всі види рекреаційно-туристичної діяльності. Тоді як суворість арктичних і антарктичних районів, згубність для здоров'я людини, особливо європейців, екваторіального клімату з його високими температурами та вологістю, унеможливають розвиток масового туризму в цих кліматичних поясах. Натомість, з'являється можливість запроваджувати екологічні, наукові чи екстремальні види туризму, яким притаманна незначна інтенсивність і вибірковість. Саме кліматичні особливості актуалізували одну з нагальних проблем розвитку туристичної індустрії світу – проблему пікового завантаження

засобів розміщення туристів і сезонності робочих місць. «Мертвий сезон» (зимовий чи дощовий період) примушує одну частину інфраструктурних закладів тимчасово припиняти свою роботу, а іншу – у кілька разів зменшувати вартість більшості послуг. У вигазі опиняються ті країни чи їх частини, територія яких знаходиться у комфортних кліматичних і погодних умовах, де сезонні коливання головних метеорологічних характеристик мінімальні і дозволяють обслуговувати туристів протягом року.

Оцінку кліматичних і погодних туристичних ресурсів слід проводити із урахуванням погодно-кліматичного комплексу, до якого належить ряд головних показників: сумарна радіація, атмосферний тиск, пересічна температура повітря (місячна і річна) та його вологість, середня кількість опадів протягом сезонів, панівні та місцеві вітри, баричні та термічні добові амплітуди, геомагнітна активність.

Усе погодно-кліматичне розмаїття за силою впливу на рекреаційні та туристичні процеси ділиться на кілька класів комфортності, які позначаються на розвитку масового туризму і регулюють його інтенсивність: комфортний, сезонно комфортний, субкомфортний і дискомфортний. Розглянемо ці класи детальніше.

Слід зауважити, що комфортність погодно-кліматичних характеристик – поняття відносне, оскільки залежить від індивідуальних особливостей організму людини і від того, в яких погодно-кліматичних умовах він розвивався. Головні потоки туристів формуються в Європі та Північній Америці, тому, говорячи про комфортність погодно-кліматичних умов, матимемо на увазі саме цей контингент туристів.

Комфортний і сезонно комфортний погодно-кліматичні комплекси створюють зони суб'єктивно приємних тепловідчуттів без ознак переохолодження чи перегріву. У межах таких зон виникають сприятливі умови для організації масових видів рекреаційно-туристичної діяльності, в першу чергу, пляжно-купального відпочинку. Для пересічного європейця чи американця комфортною

для відпочинку вважається така погода: температура повітря влітку – +20...+26° С, а взимку – від -1 до -5° С; температура води – від +20° С; вологість повітря – 60-85 %; ясна, сонячна, безвітряна (швидкість вітру 0,1-0,2 м/с) погода в усі пори року. При цих параметрах у людини спостерігається найменше напруження терморегулюючої системи, що визначає найкращі умови для відпочинку.

Клас субкомфортних погодно-кліматичних комплексів формує добрі та задовільні передумови для організації традиційних видів літнього і зимового відпочинку. Субкомфортні умови викликають певне напруження у терморегуляторних функціях організму, пов'язане з незначним перегрівом чи переохолодженням. Це є наслідком впливу відносно сприятливих погодно-кліматичних характеристик: слабка циклонічна діяльність, добові коливання температури у межах 5-6°С, швидкість вітру, що коливається в межах 4-6 м/с, температура повітря вища +27°С під час літнього відпочинку, нижча -10°С або з переходом через 0°С під час зимового відпочинку, підвищена вологість повітря тощо. Головними територіями, де сформувалися субкомфортні умови, є більшість регіонів із помірним і тропічним кліматом, особливо у внутрішньоконтинентальних районах.

Дискомфортний погодно-кліматичний комплекс створює передумови для появи метеотропних реакцій та метеопатії і формує зону суб'єктивно негативних теплових відчуттів, які проявляються у значному переохолодженні чи перегріванні. Це викликано несприятливими погодно-кліматичними характеристиками: дуже спекотна та волога, а також морозна погода, сильний вітер (більше 9 м/с), часті опади, тумани, грози, хуртовини та інші небезпечні метеорологічні явища, різка зміна погодних умов протягом доби тощо [6].

Крім того за оцінками фахівців – В. Мацоли, П. Царфіса, В. Стафійчука поняття комфортності є окремо виділяють для літнього і зимового відпочинку. Найсприятливіші для літніх видів відпочинку умови з середньодобовими температурами понад +15°С повинні зберігатися не менше 100 днів на рік; для

зимових – із температурою нижче 0°C при обов'язковій наявності снігового покриву не менше 10 см і не більше 30-40 см – понад 110 днів [3, 5].

Ландшафтні ресурси двояко впливають на розвиток туризму. Із одного боку, ландшафт є середовищем, у якому відбуваються рекреаційно-туристичні процеси, а з іншого – унікальним об'єктом споглядання, тобто перетворюється на туристичну атракцію. Ландшафт як природне оточення рекреаційно-туристичної діяльності, формує рівень сприятливості для відпочинку й естетичності відчуттів, які його супроводжують. Перевагу отримують ті країни та регіони, які володіють ландшафтною мозаїчністю і поєднанням на обмежених територіях пляжних прибережних і приуслових, гірських, лісових, приозерних місцевостей у різних комбінаціях [5].

Гідрографічні об'єкти у поєднанні із комфортними погодно-кліматичними умовами перетворилися у визначальний чинник розвитку рекреаційно-туристичних процесів. Океани та моря, озера, великі та малі річки, водосховища стали головними «коридорами» росту для багатьох територіальних рекреаційних систем. Головною складовою частиною водних рекреаційно-туристичних ресурсів нині стали морські й океанічні узбережжя з м'яким кліматом і зручними пляжами, що перетворило їх на рекреаційно-туристичні мегаструктури планетарного масштабу – «узбережжя теплих морів», у межах яких концентрується до 80 % загального обсягу туристичних потоків світу. Але попит на рекреаційно-туристичні послуги в Європі та Америці привів до освоєння і менш комфортних узбереж прохолодних морів, які, значною мірою, задовольняють потреби місцевого населення і дозволяють знімати пікові навантаження з південних регіонів у літній період. Яскравим прикладом такого освоєння є узбережжя Балтійського і Північного морів [6].

Основними показниками, що визначають цінність водоймищ для рекреації, є їх чистота, величина, глибина, доступність. Найбільше рекреаційне значення мають теплі водні об'єкти з температурою води вище +17°C упродовж 2-4 місяців.

Чим більшою є водойма, тим ширший діапазон її рекреаційного використання (купання, веслування, байдарки і каное, академічна гребля, стрибки з трампліна, водні лижи, моторний спорт, вітрильний спорт) [5].

Крім того при оцінці водойми важливо оцінити пляж. Склад пляжу оцінюється в балах: піщаний (4), дрібно-гравійний (3), валунний (2), глинистий (1), мулистий (0) [5].

Бальнеологічні ресурси — природні лікувальні речовини, які використовуються для немедикаментозного лікування на курортах і в позакурортних умовах.

До бальнеологічних ресурсів належать лікувальні мінеральні води, пелоїди (грязі) та озокерит.

На основі медико-біологічного і технологічного підходів досліджуються бальнеологічні ресурси і лікувальні грязі. При дослідженні бальнеологічних ресурсів використовуються як кількісні (м^3 води за добу на км^2 території, кількість джерел мінеральної води на одиницю площі, ступінь їхньої мінералізації, температура, концентрація водневих іонів, вміст органічних речовин та ін.), так і якісні (унікальний хімічний склад, сприятливість для лікування тих чи інших хвороб, запах, смак тощо) показники. Наведемо приклади класифікації та типізації бальнеологічних ресурсів. Так, наприклад, мінеральні води поділяються за: ступенем їх мінералізації — прісні (до 2 г/л), малої мінералізації (2-5 г/л), середньої мінералізації (5-15 г/л), високої мінералізації (15-35 г/л) та розсоли (більше 35 г/л, деякі джерела — більше 50 г/л). При цьому до столових вод належать води з мінералізацією до 1 г/л; до лікувально-столових — 1-10 г/л. У суворо дозованих кількостях допускається вживання лікувальних вод з мінералізацією понад 10 г/л. Термальними вважаються мінеральні води із $t > 37^\circ\text{C}$.

Крім того за хімічним складом природні мінеральні води поділяють на 11 основних бальнеологічних груп: 1) хлоридні, 2) вуглекислі, 3) сірководневі

(сульфідні), 4) радонові, 5) азотні, 6) миш'яковисті, 7) залізисті, 8) бромні, йодні, йодобромні, 9) крем'янисті, 10) фтористі і 11) без специфічних компонентів.

Пелоїди поділяються на: 1) органічні: а) торфові (органогенні болотні відкладення, які містять >50% органічних речовин), б) сапропелеві (намули переважно прісних водойм, які містять >50% органічних речовин), 2) мінеральні: а) намулові сульфідні (намули переважно солоних водойм, відносно збіднені органічною речовиною (менше 10% і збагачені сульфідами заліза і водорозчинними солями), б) сопкові (напіввідкладі глинисті утворення, які формуються в нафтогазоносних областях).

Використання *бальнеологічних ресурсів* передбачає наявність певних традицій, культури їх медико-рекреаційного споживання, достатнього рівня розвитку медицини і медичних технологій. Відсутність цих соціальних складників загальної культури відпочинку та медичного обслуговування обумовлює низький рівень використання бальнеологічних ресурсів на африканському континенті, у багатьох азійських державах, незважаючи на те, що надра даних регіонів містять значні запаси відповідної сировини [5].

Природні туристичні ресурси другого порядку (*біотичні*) мають значний вплив на розвиток як масового, так і альтернативного, особливо екологічного й наукового, туризму. Значну роль окремі види ресурсів другого порядку відіграють у формуванні екстремальних видів туризму. Особлива роль у розвитку та еволюції рекреаційно-туристичної діяльності належить лісовим ресурсам помірному, тропічному й субекваторіального поясів.

Ліси помірному поясу, насамперед соснові, поліпшують якість повітря, наповнюють його ефірними оліями, алкалоїдами, фітонцидами, які вбивають хвороботворні бактерії. Такі лісові масиви стають основою для функціонування оздоровчих закладів і місцями масового відпочинку населення. Для більшості європейських країн, особливо для Німеччини, Австрії, скандинавських держав,

Польщі, України, Росії ліси є потужним природним рекреаційно-туристичним ресурсом.

Велике значення для туризму та рекреації має *рельєф*. Орографічні ресурси, у першу чергу, нерівності земної поверхні, а особливо наявність складчастих споруд, сприяють розвитку окремих напрямків рекреаційно-туристичної діяльності, пов'язаних зі спуском чи підйомом: гірськолижний і пішохідний туризм, альпінізм, скелелазіння, даунхіл, дельтапланеризм тощо. На інтенсивність туристичного використання гірських споруд впливає не стільки їх привабливість чи доступність, скільки рівень освоєння прилеглих територій і близькість до споживчого ринку. Прикладами є Альпи, Карпати, Піренеї, Балканські гори, які стали «домашніми» для європейців. Ця закономірність не спрацьовує для екстремальних видів туризму, де відстань, доступність і освоєння прилеглих районів відходять на другий план [6].

Цікавими РТР другого порядку є *печери*. Печери — це підземні порожнини, іноді дуже великих розмірів, які утворюються в легкорозчинних осадових породах (вапняку, кам'яній солі, гіпсі, крейді, доломіті, мармурі) внаслідок дії підземних вод (карстові печери), крім того існують тектонічні, вулканічні, антропогенні печери тощо, але більшість в світі є карстовими. У глибоких печерах, підземних ріках і озерах виявлена своєрідна фауна і флора, у деяких печерах виявлені стоянки доісторичної людини з рідкісними наскальними малюнками [3].

Що стосується *природоохоронних об'єктів* (за О. Бейдиком — природно-антропогенних РТР), то в Україні критерії їх оцінки представлені в законі України «Про природно-заповідний фонд» [2].

Критерії найбільш повного дослідження суспільно-історичних рекреаційних ресурсів в Україні запропонував О. Бейдик [1]. Зокрема, у своїх працях О. Бейдик розробив розгорнуту і деталізовану методику дослідження архітектурно-історичних рекреаційних ресурсів. У вітчизняній географії вона є однією з перших

спроб методологічного осмислення феномена пам'яток архітектури і потребує подальшої розробки.

Для *пам'яток архітектури України* О. Бейдик виділив вісім періодів за переважанням певного архітектурного стилю:

1. архаїка (до 1000 р. до н. е.);
2. залізна доба й античність (1000 р. до н. е. -527 р.);
3. доба візантійсько-давноруського стилю (527 - 1240 рр.);
4. доба готики й ренесансу (1240 -1650 рр.);
5. доба бароко (1650 -1780 рр.);
6. доба класицизму (1780 - 1850 рр.);
7. доба еkleктики й модерну (1850 - 1917 рр.);
8. радянська й пострадянська доба (після 1917 р.).

Для *пам'ятних місць історичних подій* Олександр Олексійович Бейдик пропонує орієнтувати періодизацію на загальну суспільно-політичну ситуацію:

- 1) архаїка (до 1000 р. до н. е.);
- 2) кіммерійсько-скіфсько-сарматська доба (1000 р. до н. е. -238 р.);
- 3) доба великого переселення народів і давніх слов'ян (238 -800 рр.);
- 4) доба Київської Русі (800 -1240 рр.);
- 5) доба монголо-татарського, литовського і польського панування (1240 - 1648рр.);
- 6) козацька доба (період визвольної війни і козацької держави (1648-1775 рр.);
- 7) доба панування російської та Австро-Угорської імперій (1775-1917 рр.);
- 8) революція і громадянська війна (1917 -1921 рр.);
- 9) міжвоєнна доба (1921 - 1939 рр.);
- 10) друга світова війна (1939-1945 рр.);
- 11) повоєнна доба (1945-1991 рр.);
- 12) незалежна Україна (з 1991 р).

Що стосується також подієвих ресурсів, то видовища із давніх часів є потужним спонукальним чинником до подорожі. Олімпійські змагання у Давній Греції кликали в дорогу десятки тисяч охочих з усього Середземномор'я, сучасні Олімпійські Ігри збирають сотні тисяч вболівальників із усього світу. Сонячне затемнення раніше викликало паніку, виверження вулкану – страх, а нині ці природні явища і стихійні лиха набули здатності приваблювати до місць, де вони відбуваються любителів гострих відчуттів. Туристична індустрія ж здавна навчилася використовувати людську цікавість і перетворювати її на прибуток. Подієві ресурси належать до динамічних чинників формування туристичних потоків, оскільки включають мотиваційні передумови подорожі до місця, де відбувається подія чи явище. Спортивні змагання, культурно-мистецькі заходи, політичні акції, унікальні природні явища – далеко не повний перелік подій, які спонукають людину до мандрівки. Подієві ресурси охоплюють найбільш суттєві прояви сучасного суспільного буття із його модою на глобалізацію, екологію, активний і здоровий спосіб життя, переконаннями й уявленнями про стиль і стереотип поведінки людини у соціумі, включають його пропаганду та механізми реалізації. Необхідно зазначити, що дана теза найбільшою мірою стосується частини світової спільноти, яку прийнято називати Західним світом [6].

Даний вид ресурсів не підлягає традиційному кількісному вимірюванню. Можна говорити лише про міру впливу подієвих ресурсів на створення туристичної інфраструктури, формування туристичних потоків, яка у нинішньому світі, насамперед, залежить від реклами події та піаракцій навколо неї. Це вказує на те, що «подія», яка використовується у туризмі величезною мірою залежить від суспільних вподобань, від моди й уяви про престижність заходу. Велике значення має постійність і періодичність проведення заходів.

Ігор Вікторович Смаль вважає, що окремі види подієвих ресурсів найбільш доцільно класифікувати за тематикою заходу:

1. громадські (гастрономічні фестивалі, фестивалі і виставки квітів);

2. мистецькі (музичні та театральні фестивали і конкурси, кінофестивали, фольклорні обряди, свята і фестивали);
3. спортивні (спортивні змагання, ралі, перегони і регати, спортивні фестивали);
4. культурно-історичні (театралізовані шоу, карнавали, національні фестивали і свята);
5. економічні і політичні (аукціони, покази мод, ярмарки і виставки, автомобільні й авіаційні салони, політичні й економічні форуми);
6. релігійні (релігійні свята, ходи і події) тощо [6].

Висновки. Існують різні класифікації туристичних ресурсів, найбільш обґрунтованою є класифікація РТР О. О. Бейдика, який об'єднав РТР в три великі групи: природно-географічну, природно-антропогенну та суспільно-історичну.

Методика дослідження туристичних ресурсів – складний і не до кінця вивчений процес. Найбільш розгорнуті методики дослідження рекреаційних ресурсів в Україні розробили: О. Бейдик, О. Любіцева, В. Мацола, Н. Сажнева, І. Смаль.

Література

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристичні ресурси України : методологія та методи аналізу, термінологія, районування / О. О. Бейдик. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2001. – 395 с.
2. Закон України «Про природно-заповідний фонд» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>.
3. Любіцева О. О. Туристичні ресурси України : навчальний посібник / О. О. Любіцева , Є. В. Панкова, В. І. Стафійчук. – К. : Альтерпрес, 2007. – 396 с.
4. Рекреационные системы / Под ред. Н. С. Мироненко, М. С. Бочварова – М. : Изд - во МГУ, 1986. – 136 с.
5. Сажнева Н. М. Рекреаційна географія : [навч. посіб.] / Н. М. Сажнева – Мелітополь, 2008. – 329 с.

6. Смаль І. В. Туристичні ресурси світу / І. В. Смаль. – Ніжин : Видавництво Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, 2010. – 336 с. або // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_ukr/smal.htm.
7. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження : методологія, методи, методики : [навч. посіб.] / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 623 с.
8. World Heritage List [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://whc.unesco.org/en/list>.
9. Машкова О. В. Види екстремального туризму / О. В. Машкова, В. С. Багадзьорова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Географічні науки. – Херсон, 2014. – № 1. – С. 89-94.
10. Машкова О. В. Особливості організації сімейного відпочинку з дітьми дошкільного віку в Україні / О. В. Машкова, Д. І. Цветкова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Географічні науки : зб.наук.праць. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. – Вип. 6. - С. 187-192.